

ЗВЕЗДНИТЕ МИГОВЕ НА ЦАР ИВАН ШИШМАН

Йордан АНДРЕЕВ (Велико Търново)

Обикновено пред името на този търновски владетел липсват суперлативи. За него задължително се пише като за слаб и безволев цар, на който липсвали качества и най-вече мъжество да се противопостави на турците. Струва ми се, че този подход е наследен от историческата ни проза. А там открай време всичко свързано с Шишмановото име бе поставено под знака на Вазовата драма „Към пропаст“, в която даже сватбата на родителите му бе оприличена на приближаваща се катастрофа. Впоследствие идеята беше доведена почти до абсурд. Синът на еврейката бе представян като застанал някъде „между небето и земята“, разкъсан от съмнението „да я има или да я няма България“.

Едва ли е необходимо да привеждаме оценките за Иван Шишман в българската историография – те не са никак ласкави. Странното е и това, че в повечето случаи се дава воля на негативизма. Някак си се забравя, че този търновски цар управлявал държавата цели 25 години – прекалено дълго за пълния с превратности XIV в. Следователно имал достатъчно време не само за сгромолясвания, но и за „звездни мигове“, които не са за подценяване. Един от тях (макар и с „късна дата“) е истински феномен. Става дума за онзи огромен цикъл от народни песни, предания и легенди, свързан с името на последния търновски цар. Подобно нещо няма аналог в нашия фолклор и свидетелства, че векове наред името на Иван Шишман било в устата на българите. Такава „признателност“ народът ни не е засвидетелствал по адрес на никой друг владетел. Само това вече е достатъчно да проумеем простия факт, че Шишман е наистина „спорна личност“. Владетел, който редувал погромите и успехите толкова шеметно, че понякога е трудно те да бъдат маркирани. Както впрочем всичко онова, което преживявал народът на българите в онези трагични времена около пропадането на тяхното царство.

По-надолу ще се спрем на два от „звездните мигове“ на цар Иван Шишман, в които се оглежда тревожното му съвремие. Предварително ще отбележим, че за разлика от някои съмнителни, та дори и измислени

негови „подвизи“¹ подбраните примери свидетелстват за събития от изключителна важност и поставят поновому мястото на този владетел (и на Търновското царство, разбира се) в междудържавните отношения на Балканите през втората половина на XIV в.

Първото събитие е свързано с раздорите в императорското семейство в Цариград и непрекъснатите опити на престолонаследника Андроник да детронира баща си Йоан V Палеолог. Безмерните амбиции на този честолюбец всячески били поощрявани от неговата съпруга – българката Кераца Мария². През 1373 г. Андроник открито се разбунтувал срещу своя баща. Но скоро бил хванат, заточен, а впоследствие хвърлен в зловещата кула Анема³. След известно време той успял да избяга в генуезката крепост Пера. После сполучил да завладее Цариград и на 12 август 1379 г. се коронясал за император под името Андроник IV⁴. Няма съмнение, че новият император дължал възцаряването си на генуезците. Но някои първоизвори нашепват и друго. Така например Сфранцес отдава успеха му не само на генуезката подкрепа, но и на „българските роднини на неговата съпруга“⁵. Това известие позволява да надникнем в събитието от друга гледна точка, като го съобразим с политиката на търновския цар Иван Шишман⁶, който без съмнение споделял и подкрепял плановете на сестра си Кераца Мария, която подобно на съпруга си Андроник бленувала за цариградския трон. В какво точно се изразила тази помощ е неизвестно. Но едва ли става дума само за морална поддръжка. Може да се предполага, че в Търново не жалили сили и средства, когато на дневен ред стояла толкова примамлива цел – престолът на василевсите в Цариград. На път била да се реализира една мечта, която българите лелеели от столетия. Следователно всичко било хвърлено в името на голямата цел. Можем да гадаем и за отплатата, която цар Шишман се надявал да получи от заговорниците. Сигурно е, че обещанията никак не са били малки⁷.

Иначе през 1377 г. новата императрица Кераца Мария била на върха на своята слава и мощ. Дори в отсъствието на съпруга си Андроник IV управлявала империята⁸ и наредила да се засили надзора над тъмницата в кулата Анема, където детронираният Йоан V Палеолог оплаквал дните си. Но въпреки строгия надзор старият император успял да установи връзка с дубровнишкия адмирал Карло Зено, който подготвял бягството му. Обаче връзката била разкрита, писмата заловени и Кераца Мария лично се заела да разследва съзаклатието – октомври 1377 г.⁹

С намерението да се предпази от бъдещи изненади, императрицата поискала от брат си Иван Шишман военен отряд, който да поеме охраната на кулата¹⁰. Пристигането на българските „командоси“ в Цариград следва да се отнесе към края на 1377 г. За съжаление не се споменава нито съставът, нито числеността на пристигналата във византийската

столица българска дружина. Изключено е обаче тя да е била съставена от наемници на българска служба, тъй като в Цариград те трудно можели да бъдат държани под контрол.

По-логично изглежда предположението охранителите да са били българи, т.е. хора, на които цар Иван Шишман (а това значи и Кераца Мария) можели да имат абсолютно доверие. На тях се разчитало да прекъснат връзките на Йоан V Палеолог със света и да гарантират безоблачното управление на новата императорска двойка. Близко до ума е и това, че цар Иван Шишман лично е участвал в подбора на тези „командоси“. Предвид естеството на мисията им тяхната численост сигурно не била голяма. Навярно по това време търновският владетел се е чувствал на върха на своята мощ. Положението вътре в царството му изглеждало стабилно, отношенията с турците уредени, а в Цариград се разпореждала сестра му Кераца Мария. Като връх на всичко негов войскови контингент със специално предназначение станувал във византийската столица. А това наистина му давало правото да се смята за господар на положението.

Със сигурност този български отряд престоял в Цариград около две години. До I.VII.1379 г., когато Йоан V сполучил да избяга от затвора¹¹ – този път с турска и венецианска помощ¹². Подробности не са известни. Не знаем нищо за съдбата на българската стража, която имала грижата да охранява стария император. Но участието на венецианците в заговора вече подсеща, че по някакъв начин те успели да влязат във връзка с българските „командоси“ и навярно са ги подкупили. Така с помощта на „златния телец“ бил осигурен свободен излаз на Йоан V от кулата Анема. Иначе, откъдето и да се погледне събитието, то е интригуващо и свидетелства доколко далеч се простирали възможностите на търновския дворец и лично на Иван Шишман. Не било съдено обаче тези планове да се реализират докрай. Но близо десетилетие в Търново се кроели амбициозни проекти, които несъмнено го извели от политическата летаргия, която властвала дотогава над България.

Вторият „звезден“ миг на цар Иван Шишман трябва да се свърже с деликатната мисия на митрополит Киприан в Русия и неговото посещение в Търново през 1379 г. Предисторията на тази визита е следната. През месец февруари 1378 г. починал московският митрополит Алексей. Българинът Киприан, който дотогава носел титлата „митрополит на Киев и цяла Русия“¹³, всячески се домогвал до вакантната катедра на митрополията в Москва. Затова през месец юни на същата година той пристигнал в руската столица. Там със съжаление научил, че малко преди смъртта си московският митрополит Алексий посочил за свой приемник някой си Михаил, архимандрит на Спаския манастир в Москва¹⁴. Спорът между двамата трябвало да се реши в Цариград, тъй като руската

църква била под юрисдикцията на Константинополската патриаршия. Междувременно великият московски княз Димитрий Донски застанал твърдо зад кандидатурата на Михаил и дори прогонил българина от столицата си. А като връх на всичко тамошният църковен клир бил разединен. Наложило се великият княз да изпрати архимандрит Михаил в Цариград, където да издейства правото си да владее митрополитската катедра на Москва. Михаил отпътувал за византийската столица след 20 юли 1379 г.¹⁵

Киприан, който междувременно се бил оттеглил в Киев, също трябвало да замине за Цариград. За съжаление той вече не можел да разчита на помощта на своя приятел и защитник Филотей Кокин¹⁶, който още през 1377 г. бил отстранен от патриаршеския трон. Новият император Андроник IV, на когото омръзнали нескончаемите разпри на исихастите, свалил Филотей и на негово място постави Макарий (1377–1379). За Киприан смяната на патриарха не предвещавала нищо добро и той съвременно се погрижил да засили позициите си. За разлика от съперника си Михаил, който преминал през земите на Златната Орда и от там наел кораб за Цариград¹⁷, Киприан предпочел друг маршрут: от Киев през южноруските степи той пристигнал в Търново, откъдето заминал за византийската столица. Този път бил не само много по-дълъг, но и съпроводен с далеч повече опасности. Доколкото ми е известно, никой не се е занимавал с причините, които заставили Киприан да предпочете рискования път по суша. И защо този маршрут задължително включвал посещенията на българската столица Търново? Изключвам разсъжденията на Н. Дончева, според която Киприан имал намерението „да се срещне и разговаря със своите сънародници, родственици, близки, познати и да посети отечеството си Търново“¹⁸. Подобно твърдение, което обяснява нещата с чисто сантиментални мотиви, е разбира се, далеч от истината. Явно съображенията на Киприан били от съвсем друго естество. И трябва да се съобразят с простия факт, че в лицето на търновския цар Иван Шишман той е търсил политическа подкрепа за амбициозното си начинание. Чрез търновския владетел той се надявал да спечели благородноположението на сестра му Кераца Мария, все още императрица в Цариград¹⁹. От своя страна властната българка била в състояние да повлияе на патриаршеското решение в благоприятен смисъл за Киприан. Не е излишно да добавим, че в плановете на българина влизала и евентуалната подкрепа на кандидатурата му от страна на Търновската патриаршия. По това време тя се управлявала от енергичния Евтимий, близък приятел и съмишленик на кандидата за московския митрополитски престол²⁰. Вероятно такива са били плановете на Киприан, когато замислял мисията си по посока на Цариград и най-вече посещенията на Търново. С евентуалната подкрепа на цар Иван Шишман били свързани и всичките му надежди.

Но още преди пристигането му в българската столица (или малко след това) събитията в Цариград взели неблагоприятна насока. На 1.VII.1379 г. Андроник IV бил детрониран и по този начин „българската връзка“ във византийската столица (Кераца Мария) загубила предишното си значение. Това от своя страна обричало на неуспех подхванатата от Киприан сложна политическа и църковна интрига. Наистина той заминал за Цариград, където престоял цели 13 месеца. Това време било запълнено с напразни опити да получи благословията на новия патриарх Нил. Накрая, без да дочака решението на църковния съд и без да се сбогува с никого, българинът напуснал византийската столица²¹.

Следователно към средата на 1379 г. цар Иван Шишман стоял в основата на една колкото църковна, толкова и политическа акция, която имала важно значение за съдбините на Русия. Неговото застъпничество можело да има решаващо значение и в случай на успех да засили влиянието му в православния свят. Няма съмнение, че амбициозните му намерения се споделяли напълно и от Търновската патриаршия начело със знаменития Евтимий.

БЕЛЕЖКИ

¹ Виж например недоказаното твърдение на **Овчаров, Н.** Едно уточнение по шумения надпис. *Paleobulgarica*, XVIII, 4, р. 117, че цар Иван Шишман превзел Шумен от турците през 1392/93 г.

² Тя била дъщеря на цар Иван Александър от еврейката Теодора, следователно сестра на цар Иван Шишман. За нея вж. **Божилов, И.** Фамилията на Асеневци. С., 1985, с. 218 и сл.

³ За това вж. **Радић, Радивој.** Време Јована V. Палеолога. Београд, 1993, с. 314 и сл.

⁴ Сравни **Радић, Р.** Пос. съч., с. 370 и сл.

⁵ **Phrantzes, Georgios**, ed. Bonn, 1838, р. 154. Кой знае защо той причислява към тези български роднини и Крали Марко, за когото погрешно твърди, че бил тъст на Андроник IV.

⁶ Впрочем участието на „българските роднини“ на Кераца Мария в борбата за византийския престол датира отдавна. Още през 1366 г. българският цар Иван Александър не позволил на Йоан V Палеолог да премине през страната му, когато императорът се завръщал с кораб по Дунава от Маджарско. Както бележи **Острогорски, Г.** История на Византийската държава. С., 1998, с. 676, това „със сигурност не е станало без знанието на сина му Андроник, женен за българска принцеса“.

⁷ Да си припомним само, че Андроник IV се задължил да плаща на султан Мурад 30 000 перпера и да му предоставя 12 000 помощен отряд. Освен това той му предал и ключовата крепост Галиполи. Сравни **Матанов, Хр.** От Галиполи до Лепанто. С., 1988, с. 62.

⁸ **Божилов, И.** Пос. съч., с. 220; **Радић, Р.** Пос. съч., с. 392.

⁹ **Радић, Р.** Пос. съч., 394—395.

¹⁰ **Дюканж, Шарл.** Византийска история. С., 1992, с. 74. За съжаление той не посочва своя първоизвор. Но изключителният му перфекционизъм ни задължава да приемем свидетелството му за достоверно.

¹¹ Пленничеството на Йоан V Палеолог споделяли синовете му Мануил и Теодор.

¹² Сравни Радич, Р. Пос. съч., с. 402 и сл.

¹³ Виж Радић, Р. Пос. съч., с. 399 и сл.

¹⁴ За него виж Дончева-Панайотова, Н. Киприан, старобългарски и староруски книжовник. С., 1981, с. 80 и сл.

¹⁵ Пак там, с. 81 и сл.

¹⁶ За дружеските връзки между двамата, които датират от пребиваването им в Атон виж Дончева-Панайотова, Н. Пос. съч., с. 65 и сл.

¹⁷ Прохоров, Г. М. Повесть о Митяе. Л., 1978, с. 55 и сл.

¹⁸ Дончева-Панайотова, Н. Пос. съч., с. 83.

¹⁹ Според Дончева-Панайотова, Н. Цит. съч., с. 82, Киприан предприел това пътуване „вероятно през пролетта на 1379 г.“. Като съобразим времето на отпътуването на съперника му Михаил (след 20 юли 1379 г.) може да предположим, че българинът замислил начинанието си по-рано, т. е. преди 1.VII.1379 г., т. е. преди детронирането на Андроник IV и Кераца Мария.

²⁰ За това виж Дончева-Панайотова, Н. Пос. съч., с. 62 и сл.

²¹ Пак там, с. 84 и сл.